

Fites d'una història d'intel·lectuals*

SANTOS JULIÀ

El cas és cèlebre i s'ha contat centenars de vegades, però conserva l'aura d'un esdeveniment fundacional i no hi fa res que el tornem a recordar. Arran de l'afer Dreyfus, Emile Zola va imprimir la seva memorable acusació contra el poder en forma de fullet, seguint la pauta que Voltaire havia convertit en una veritable indústria: de la impremta al corresponsal o llibreter passant per una densa xarxa de comunicacions i transport. Quan estava a punt de treure el fullet a la venda va pensar que la seva protesta «obtindria més ressonància i més publicitat si la publicava en un periòdic». Pensat i fet: *L'Aurore* havia pres també partit per Dreyfus, amb una «independència i un valor admirables» i Zola es va dirigir al periòdic i hi va trobar «refugi i tribuna de llibertat i de veritat des d'on ho podia dir tot». Les pàgines de *L'Aurore* van acollir de grat les cartes i els manifestes de protesta, i el seu director estava convençut que així contribuïa a la defensa de valors universals, la llibertat, la veritat, i a augmentar la difusió del seu periòdic: *L'Aurore* va vendre fins a 300.000 exemplars del número del 13 de gener de 1898, un èxit que compensava les amargors ocasionades per aquesta mostra d'independència i de valor.

Uns anys després del cèlebre article de Zola, Max Weber es dirigia als membres de l'Associació Alemanya de Sociologia reunits en el seu Primer Congrés, a Frankfurt, el 1910, i els deia: «Senyors, imagineu que la premsa no existeix, penseu com seria llavors la vida moderna sense el tipus específic d'àmbit de la vida pública que crea la premsa». Weber no s'ho podia ni imaginar: premsa, vida moderna i àmbit de la vida pública eren fenòmens tan imbricats que resultava impossible pensar-los per separat. No, certament, perquè l'àmbit de la vida pública fos exclusiu de la vida moderna: també la vida antiga va tenir el seu àmbit dels afers públics. Però avui, diu Weber, no és del mateix tipus. No ho és ni tan sols si es compara amb fa 150 anys, quan el Parlament anglès castigava per *breach*

* Aquest text, que va servir de guia per a la meua conferència en la presentació de *Segle XX* a Barcelona, el 2 de desembre de 2008, procedeix de diversos articles i d'un llibre, titulat *Historias de las dos Españas* (Taurus, 2004), publicats per mi els darrers anys, on podreu trobar les referències pertinents.

of privilege el periodista que informés de les seves reunions i donés compte dels discursos. Avui, no obstant això, la premsa posa de genolls el Parlament amb la simple amenaça de no publicar els discursos dels diputats.

Des que Zola recorria a un periòdic i des que Weber demanava als seus oients que imaginessin un món sense diaris, la sort de l'intel·lectual i els trets que el defineixen han estat vinculats a la seva capacitat per aconseguir ressonància i publicitat des d'una tribuna de premsa, des d'algun periòdic, lloc històricament privilegiat de la presència pública de l'intel·lectual. Al cap i a la fi, no hi ha res com «un intel·lectual privat», el que equival a dir que no és possible pensar la figura de l'intel·lectual sense l'ús dels nous mitjans de comunicació desenvolupats des de la invenció de la impremta i l'aparició d'un públic lector: sense periòdics no hi ha intel·lectuals, per més que John Stuart Mill advertís que «si es vol fer alguna cosa en els alts nivells de la literatura i del pensament, escriure per a la premsa no és aconsellable com a recurs fix».

Els intel·lectuals són, per tant, inseparables de la constitució de la societat civil i dels processos d'alfabetització i de difusió dels suports escrits, de l'aparició d'una minoria lectora, instruïda, del públic que Larra encara no trobava en el Madrid dels anys trenta del segle XIX, però l'existència del qual donava per suposada a Barcelona i Cadis, no per casualitat ciutats comercials. D'aquestes minories educades van emergir grans figures, precisament perquè el medi social es trobava en algun moment de transició d'una societat amb majoria analfabeta a una societat alfabetitzada. El gran intel·lectual que sorgeix a la fi del segle XIX és possible perquè el *poble* de les revolucions liberals ha esdevingut *massa* que tot just acaba d'accedir a la lectura mentre l'ingrés en les institucions d'ensenyament superior queda reservat a una exigua minoria: per baix, una massa que vol llegir però manca encara de veu pública i, per dalt, una minoria que sap escriure i no deixa de parlar.

A Espanya, quan Ramiro de Maeztu saludava el 1899 l'aparició dels intel·lectuals, no podia imaginar la fortuna que aquest personatge adquiriria en el segle XX: «*El intelectual ha aparecido y frente a su mirada escrutadora no prevalece la mentira*», va escriure aleshores i així va ser com es van interpretar aquells literats, publicistes i professors que van començar a identificar-se entre ells i per part del públic com a intel·lectuals: uns senyors que eren allí perquè la mentida no hi prevalgués, és a dir, per a la defensa de valors universals. Autoinvestits de l'autoritat que es derivava d'aquesta defensa, els intel·lectuals es van disposar a fer un ús abundant de les armes que tenien a les seves mans: l'escriptura i la paraula.

Aquests intel·lectuals es van donar a conèixer com a tals en manifestes que ja apareixien signats, en articles periodístics i en conferències. No els agradava gens la idea de formar agrupacions, i ni tan sols van assumir per ells mateixos la iniciativa de publicar revistes o periòdics propis. Tampoc no van donar mostres d'una gran coherència política, transitaven molt ràpidament de discursos socialistes i anarquistes a posicions reaccionàries o conservadores. No van dedicar una atenció

excessiva a l'estudi de qüestions polítiques i socials, però van parlar de l'Estat i de la societat sense parar, normalment en termes derogatoris. Aterrits per la irrupció de la massa, desconfiaven de la capacitat política del poble i van trencar amb la tradició liberal dels seus antecedents inventant un relat de la història d'Espanya, no com una nació decaïda que recuperaria la força quan el poble reconquerís les seves llibertats, com creien romàntics i liberals, sinó com una nació morta que esperava el dia de la resurrecció. La immediata conseqüència d'aquest relat va ser la invocació de l'home fort, en les múltiples figures que van omplir la publicística de la fi de segle: tutor de pobles, cacic prudent i morigerat, home genial, bon tirà, heroi, superhome, cirurgià de ferro, redemptor, escultor de nacions.

Aquest va ser l'estil baptismal dels intel·lectuals a Espanya: van aparèixer identificant-se amb aquest mot quan van començar a signar manifestos de protesta contra quelcom o contra algú. Ho van fer a França per l'afer Dreyfus i ho faran també aquí pels judicis de Montjuïc. Però encara hauria de transcórrer un temps perquè el mot *protesta* aparegués vinculat al d'*intel·lectual* fins al punt d'identificar-se mútuament. Això va ser per un motiu menor, la solució d'una de les crisis que van esmaltar la vida política de la restauració i que duria Eugenio Montero Ríos a la presidència del Consell de Ministres al juny de 1905. A primera vista, resulta sorprenent que «la protesta dels intel·lectuals», anunciada a tota pàgina, sorgís per un motiu tan rutinari, allunyat de la defensa de valors universals i de drets fonamentals a què normalment es vinculava l'acció pública de l'intel·lectual. Però si parem atenció al text de la protesta, salta a la vista el seu caràcter exemplar del que aquests intel·lectuals creien ser i de la funció que havien d'acomplir a mitjan dels anys deu del segle XX.

Aquesta primera protesta col·lectiva d'intel·lectuals era encapçalada per la signatura de Benito Pérez Galdós i comptava amb els noms de Vicente Blasco Ibáñez, Pío Baroja, Manuel Bueno, Azorín, Ramón Pérez de Ayala, Ramiro de Maeztu, Luis Morote, Manuel Ciges Aparicio i Ramón del Valle-Inclán. Hi manifestaven, sobretot, l'orgull de qui se sap part d'una elit de la intel·ligència. Com que era pura i elevada, l'elit es movia a l'acció guiada exclusivament per valors purs i elevats: l'angoixa moral causada per la contemplació d'un poble passiu davant els seus governants. Es rebel·laven, doncs, en substitució d'un poble incapaç d'expressar la seva rancúnia. I si el motiu de la rebel·lió era totalment després, la seva legitimació no aspirava a menys: els intel·lectuals s'aixecaven investits de la toga de jutge suprem. No cridaven el poble a l'acció, tampoc no proposaven una campanya organitzada ni exigien la convocatòria d'eleccions netes. Senzillament, protestaven per la formació d'un govern presidit per algú a qui es jutjava responsable del Tractat de París i per l'atreviment de nomenar el seu gendre ministre d'alguna cartera; emetien un judici de condemna, el signaven i el duïen als diaris, que ja s'encarregarien de fer-lo arribar al públic.

Caldrà deixar passar uns anys encara perquè la protesta que l'intel·lectual pronuncia per la paraula i l'escrit, i que es difumina un cop apagat el ressò als

debats de les tertúlies i les pàgines dels periòdics, aspiri a romandre en el temps com a acció continuada i sostinguda en alguna mena d'associació d'intel·lectuals. Uns anys i algunes experiències que modifiquin la percepció de la relació intel·lectual-massa en què havien basat la seva presència i la seva funció durant la crisi de fi de segle. Aleshores, l'intel·lectual se sentia poc segur del seu lloc en la societat, amb la seva antiga preeminència —pel simple fet de ser artista o escriptor de mèrit— amenaçada, rodejat d'una massa ignorant, angoixat per la decadència de la nació i la degeneració de la raça. Afirmava emfàticament la seva independència i, al mateix temps, la seva aïllada superioritat, però, tret d'ocasions esporàdiques, no se sentia part d'una categoria social segura de si mateixa i amb recursos per a l'acció. D'aquí que ho confiés tot a la paraula escrita o parlada, però que renunciés a l'organització.

Això és el que canvia a partir de 1909, un any crucial per a la percepció que els intel·lectuals tenien d'ells mateixos i de la política. I no és casualitat que sigui un altre cop Maeztu qui ho expressi amb accents més peremptoris. «*Desde julio de 1909* —diu a l'Ateneo de Madrid—, *sabemos que la revolución española ha empezado a operar con independencia de nuestras clases intelectuales.*» Cosa que el duia a fer un balanç pessimista dels resultats obtinguts fins aleshores gràcies a la presència dels intel·lectuals en l'esfera pública. D'una banda, n'eren pocs, però, a més, la conspiració dels elogis va resultar més funesta que la conspiració del silenci: «*gritábamos y se respondía llamándonos distinguidos, discretos, laboriosos; elevábamos el grito al alarido y se nos calificaba de insignes, eximios, eminentes.*» Aleshores, quan van cessar de cridar i van mirar al seu voltant, «*las cosas seguían como antes.*» Alguns van abandonar la lluita, d'altres —com el mateix Maeztu— es van retirar a pensar i uns altres, en fi, van renunciar «a viure la vida nacional». La protesta havia acabat en res.

Però heus aquí que les masses inicien la revolució. És hora, per tant, de pensar novament què són els intel·lectuals i per a què serveixen. I Maeztu observa que els intel·lectuals començaven a sorgir a Espanya ja no «*como aerolitos venidos del cielo y monstruos de la naturaleza, sino de un modo sistemático y enlazándonos los unos en los otros en la cadena ideal de maestros y discípulos.*» La nova generació d'intel·lectuals de què parla Maeztu està formada pels joves que havien començat a sortir a universitats europees pensionats per la Junta para la Ampliación de Estudios i que quan tornaven aconseguien a una plaça de catedràtic o una posició destacada en l'exercici de la seva professió. Molts d'ells tenien una formació tècnica i disposaven d'una base institucional més ferma que la dels literats arribats a la capital a la recerca de glòria i fortuna. Sobretot, diu Maeztu, aquests nous intel·lectuals tindran un guia segur en l'estrella emergent a qui invita a posar-se al capdavant i marcar el camí, José Ortega y Gasset.

Ortega aviat serà el pensador de la minoria privilegiada d'aquesta gent jove, que aprèn alemany, anglès o francès i amplia estudis a l'estranger gràcies a la política de pensions. Aquesta gent nova no es creu degenerada ni gaudeix d'ajeu-

re's als cementiris, tot al contrari. Rey Pastor la recordava molts anys després — en oposició a l'Espanya introvertida que desitjava Unamuno, «*poblada de faquires acurrucados al sol y derviches hirsutos de báculo rascador, consagrados a meditar sobre el enigma muerte*»—, com una «*generación vigorosa y optimista, extrovertida hacia la alegría de la vida*»; una generació que s'havia proposat treballar amb tenacitat fins assolir «*el ingreso de España en comunión internacional de la ciencia*». És, per cert, el que aquesta generació, que és també la de Pío del Río Hortega, Blas Cabrera, Nicolás Achúcarro, aconseguirà en molt poc temps. Abans de la Gran Guerra, ja anaven tots per França, Alemanya, o Estats Units; i immediatament després serà habitual que científics europeus imparteixin cursos i conferències a Madrid i Barcelona, capitals que a mitjan dels anys vint s'hauran convertit ja en parades del circuit internacional de conferències.

A ells es dirigeix Ortega en el seu al·legat contra la vella política, i no ho fa sols per la mera protesta. En el prospecte que anuncia la creació de la Liga de Educación Política Española, i que signen, amb Ortega, Manuel Azaña, Gabriel Gancedo, Fernando de los Ríos, el marquès de Palomares del Duero, Leopoldo Palacios, Manuel García Morente, Constancio Bernaldo de Quirós i Agustín Viñuales, i en la sonada conferència que Ortega impartirà per denunciar la vella política i proposar-ne una de nova, l'èmfasi no recau ja en la protesta sinó en l'acció. No en l'acció política, si per això s'entén la dels partits, sinó en la que es dirigeix a crear «*órganos de socialidad, cultura, técnica, mutualismo, vida, en fin, humana en todos los sentidos*». No vol dir que Ortega menyspreï la política o no vulgui fer-ne, sinó que d'acord amb la seva percepció de l'escassa densitat de la societat espanyola, la nova classe ha de carregar amb una tasca prèvia: fer societat, organitzar-se com a minoria selecta per educar a la massa.

El prospecte de la Liga de Educación Política, la conferència *Vieja y Nueva Política* i la revista *España* són tres moments de la presentació d'aquesta nova intel·lectualitat a la vida pública. Els que eren molt joves el 98 afirmaven la seva identitat, distanciant-se clarament de la generació que llavors duia ja penjat a l'esquena l'any del desastre. Havien substituït l'abstracció castissa per una preocupació europea: va ser la primera generació que va sortir en massa a estudiar a universitats estrangeres. La majoria no van tornar com a literats, sinó com a catedràtics, professors, metges, enginyers, científics, advocats. A diferència dels seus majors, van tenir molt aviat consciència de comunitat, de formar part d'una elit. Criticaren l'egolatria i l'exhibicionisme dels literats, els quals d'altra banda admiraven, i no mostraren cap repugnància per l'organització, ans al contrari, sentien com una exigència de la seva condició la necessitat d'organitzar-se. No experimentaren els vaivens ideològics dels seus majors: eren liberals, o nous liberals, que després d'acostar-se al socialisme van acabar identificant democràcia amb república; rarament havien passat per una etapa anarquista o revolucionària en la seva joventut. Van construir el seu discurs predominant com una variació de la gran metàfora de les dues espanyes, l'oficial i la real, la vella i la nova, que

serviria de figura retòrica per impulsar una mobilització que obrís els camins d'un procés constituent.

Mentre a Madrid els literats protesten i els professionals creen efímeres lligues d'educació cívica, a Barcelona els que començaren a arribar cap al 1890 a llocs de responsabilitat en societats culturals amb el propòsit de llançar campanyes de mobilització a favor de la llengua o en contra d'un dret civil uniforme, no poden entendre's —a pesar dels seus laments per la pàtria en ruïnes, del seu rebuig de la política, del seu antiparlamentarisme, dels seus temors davant el liberalisme i de l'aclaparadora presència d'elements romàntics en el seu discurs— com un correlat català de l'anomenada generació del 98. La seva actitud envers el passat no és pas de ruptura, no es riuen dels seus majors, ni es presenten en públic com si abans ningú no hagués dit o escrit res, com si la història començés amb ells; venien, a més, decidits a actuar, a intervenir en l'esfera pública, de manera col·lectiva. El que pretenen, amb una consciència sorprenentment lúcida per a la seva edat, és considerar-se ells mateixos —i que els altres els tinguin— com a culminadors d'una evolució, com si en ells trobés sentit tot el que s'havia fet, almenys des de principis de segle XIX, en el terreny de la recuperació de la pàtria perduda. En ells arriba al punt més alt una recerca de la nació que fins aleshores havia caminat en diverses direccions, cap de les quals havia de ser llençada sense més al femater de la història. Eren allí per rescatar una identitat, la de la gran Catalunya medieval, però volien fer-ho sense desapropiar el material produït pels qui abans que ells havien emprès el mateix camí encara que no haguessin aconseguit arribar a la meta.

De manera que aquesta joventut no té per què titllar de vellesa els seus majors, ni vanagloriar-se de ruptures ni de nous començaments. Tot al contrari: llegiran amb avidesa tot el que s'havia escrit sobre la recuperació de la nació perduda o contat des d'anys abans. Si calgués personalitzar i sintetitzar una història rica en matisos, iniciatives, coalicions i escissions, caldria dir: Prat de la Riba, Puig i Cadalfach, Duran i Ventosa, els nascuts entorn de 1870, poden llegir amb el mateix profit Valentí Almirall (1841), federalista d'esquerra, que Torras i Bages (1846), canonge tradicionalista i després bisbe de Vic, o que Joan Maragall (1860), poeta modernista, nascuts entre una i tres dècades abans. I no és sols que els puguin llegir, o que els llegeixen de fet, sinó que participen amb ells en actes públics, comparteixen càrrecs de responsabilitat en diverses associacions, i senten per ells un afecte sincer, que se'ls torna amb escreix, com el que el bisbe de Vic, Josep Morgades, manifestava a Puig i Cadalfach, quan aquell presidia els Jocs Florals el 1893, i aquest n'era secretari: ambdós s'havien entès perfectament a propòsit de la restauració del monestir de Ripoll.

És precisament l'encontre en institucions privades i en empreses col·lectives amb polítics, industrials, sacerdots, juristes, el que introdueix en aquesta manera de ser intel·lectual pròpia dels nacionalistes catalans un element aliè per complet als seus contemporanis del 98. Aquests intel·lectuals no són simples literats, ad-

vocats, arquitectes, metges, que podien estar inquiets pels mals de la seva pàtria. Es tracta, al contrari, de gent la preocupació de la qual per la pàtria es tradueix en acció professional o col·lectiva desenvolupada des d'una rica trama d'institucions culturals creada amb aquesta finalitat. És notable la quantitat i la varietat d'espais institucionals de trobada, no simples tertúlies, no xerrades de cafè, sinó associacions, centres, ateneus, lligues, unions o partits polítics, societats culturals i recreatives, amb reglaments, assemblees formalitzades, cotitzacions, juntes directives... El que escriuen, si són literats, les cases o palaus que construeixen o les esglésies i monestirs que reformen si són arquitectes, els plets que defensen si són advocats, estan relacionats amb el que fan o amb el que pretenen fer amb vista a la recuperació de la nació catalana des de les institucions que administren i dirigeixen. No són simples ideòlegs, ni tampoc es limiten a una acció de protesta, no són sobretot moralistes; pretenen despertar una nació que jutgen adormida de manera que es posi en moviment fins recuperar el seu autèntic ésser. Les seves retòriques són incomprendibles si només s'hi veu una evolució d'idees quasi predestinades a culminar en una síntesi final; són, al contrari, retòriques en què pretenen fondre com a ideal comú i, per tant, com a missió col·lectiva de la comunitat nacional, activitats i interessos no sempre coincidents.

Intel·lectuals de la protesta, intel·lectuals de les lligues d'educació política, intel·lectuals organitzats per despertar la nació adormida: eren tres figures d'intel·lectual, tres formes de presència dels intel·lectuals en l'esfera pública espanyola quan des de la revista *Nosotros*, en el seu primer número, de l'1 de maig de 1930, s'afirma que Espanya ha entrat en un període de crisi històrica. Era una crisi que no s'havia obert amb la caiguda de Primo de Rivera; venia de molt enrere i ara tan sols quedava reconèixer que «*la crisis está planteada*» i calia «*ir al porvenir. Definirse, como reclama el hombre de la calle, con misterioso presentimiento de la eficacia de la definición, es lo preciso en nuestros días*». La política ho absorbeix tot, recordava Rafael Cansinos en les seves memòries, en evocar 1930. Pertot arreu no es parla d'altra cosa que de la crisi de règim. Ja no hi ha terme mitjà. «*El pueblo quiere la República. Ya no caben fórmulas de conciliación. Así es la verdad. La frase hoy de moda es la de que "hay que definirse". Hay que decir claramente si se está con la Monarquía o en contra de ella*». Un any abans, Antonio Espina, obsessionat per la trobada del 3 amb el 0, i convençut que quan s'havia produït els segles anteriors havien nascut grans corrents de pensament i de cultura, com el neoclassicisme i el *Discurs del mètode* el 1630, el racionalisme i l'enciclopedisme el 1730, els romàntics, Hernani, l'Europa sentimental el 1830, es preguntava: «Què ens reservarà el nostre difícil 1930? No ho sabem.» Però el que sí que sabia, o va saber molt aviat, era que «calia definir-se ja». La politització de la cultura estava en marxa i era necessari abraçar la «causa del poble», prendre partit.

Prendre partit no era una preocupació que hagués llevat el son a escriptors i artistes de generacions anteriors: fins a la mitjanja dels anys vint es tractava sempre d'una consciència d'elit, de minoria selecta, d'aristocràcia de l'esperit, so-

bre la qual requeia la missió de despertar, il·luminar, conduir, guiar la massa per crear societat i fer nació. Però els avatars de la política i la pretensió d'influir des d'una posició pròpia acabarien per dur la «intel·lectualitat» a plantejar-se la pregunta de si havien de «mezclarse en política». I en aquest punt, els camins van començar a dividir-se: Ortega, des de 1922, inicia el replegament: perquè l'intel·lectual pugui arribar a exercir aquest influx «sobre los destinos de España es la primera condición que no se lo proponga», escriu en el seu *Imperativo de intelectualidad*. I encara ho diu més clarament en les seves reflexions de 1927 sobre Mirabeau: l'intel·lectual no sent la necessitat de l'acció; al contrari, sent l'acció com una pertorbació que convé defugir. Els intel·lectuals serien aquella espècie una mica rara d'homes als quals «es necesario no ocupar en nada», perquè en tenen prou amb ells mateixos.

Però no tots s'avenen a aquesta abstenció de la vida política. A mesura que transcorren els anys vint es produeix una transformació radical de la percepció que té l'intel·lectual de la seva missió. La política europea travessa un període de grans daltabaixos: la dictadura del proletariat s'imposa a Rússia, primer en la seva versió leninista, més endavant en l'estalinista; Mussolini s'aixeca amb el poder a Itàlia. Mentrestant, el liberalisme i la democràcia fan fallida. A Espanya, un dictador comença a tenir problemes amb el món universitari. Cal fer alguna cosa; no es pot viure al marge, com una espècie de sacerdots de l'art per l'art. L'art ha de barrejar-se amb la vida, n'ha de donar compte, expressar els seus problemes, prendre-hi partit. Els joves intel·lectuals, com tot el món, s'han de definir, s'han de comprometre. Ningú no ho diu encara amb aquesta paraula, però ja està més que esbossada la figura de l'intel·lectual compromès, del que posa la ploma al servei d'una idea. Idees, per cert, que el 1930 experimenten una espècie de superàvit d'oferta: liberalisme, democràcia, feixisme, socialisme, comunisme, anarquisme..., l'intel·lectual té on triar i la nova generació, la d'Antonio Espina, José Díaz Fernández, María Zambrano, Ernesto Giménez Caballero, Ramiro Ledesma, Ramón Sender, Francisco Ayala, Rafael Alberti, José Bergamín, es veurà impel·lida a elegir, en un sentit o en un altre: uns ho faran pel feixisme; d'altres, pel comunisme; uns altres per la República o pel socialisme. Avui, des de la distància, sembla com si tots haguessin optat per la República i per la democràcia, però no és així: la divisió, des de 1930, és la norma.

No hi faltaran tampoc, tot al contrari, els que es decantin per la religió i per l'Església catòlica, com el canonge de la catedral de Granada, Rafael García y García de Castro, que es pregunta el 1934: «¿Qué entendemos por intelectuales?». La seva resposta val com un tractat d'història i teoria d'aquesta figura tan equívoca: «Desde hace algún tiempo, ese nombre ha circulado en las corrientes de la moda y se ha aplicado por antonomasia a los escritores de ideas o de tendencias marcadamente izquierdistas». Per a un clergue dels anys trenta, *intel·lectual* havia estat en el passat un escriptor d'esquerres, era un concepte també carregat de sentit perquè resumia en un sol mot tot allò contrari a nacional, cristià i espanyol. No era estrany,

doncs, que «*en estos días de agitación y tumulto, en que las calles se han convertido en barricada y el Parlamento en pugilato vergonzoso de odio, de regodeos y de blasfemias*», la paraula intel·lectual evoqués a la ment del canonge «*el cuadro de desolación apocalíptica, en que se abre el pozo del abismo, y sale de él el humo que oscurece al sol y las langostas que asuelan la tierra*».

I és que els intel·lectuals havien aconseguit, si més no, empènyer la cultura espanyola cap a l'homologació amb els corrents predominants aleshores per Europa. Aquella europeització per la qual clamava Costa i que Ortega va convertir en una mena de caixa de reclutament, s'havia mostrat ja en un ràpid procés de secularització. Si alguns dels més sorollosos intel·lectuals de la generació del 98 van caminar angoixats pel sentiment tràgic de la vida, els que van aparèixer després cridaràn l'atenció sobretot per l'alegria del seu viure, evident en gent com Ortega, i quasi insultant en els que van arribar darrere, els que eren joves el 1927 o el 1930. Malgrat l'aclaparadora presència de l'Església, amb la seva densa xarxa d'institucions educatives en què quedaven atrapats els rebrots de les classes mitjanes, és sorprenent fins a quin punt va ser laica la cultura dominant entre aquestes generacions del primer terç de segle. L'Església feia molt que havia perdut la classe obrera, però el seu influx sobre el sector de la classe mitjana que va protagonitzar l'anomenada «Edad de Plata» de la cultura espanyola era realment nul.

El que preocupava els homes d'Església, tanmateix, no era tant la distància que aquells esquerrans *estrangeritzadors* havien marcat respecte de la religió, com la influència social que atribuïen a «*los representantes del saber*» i les posicions de poder cultural que havien conquerit mentre els catòlics quedaven al marge, «*sin participar en la gobernación del Estado*». Era una percepció compartida pels intel·lectuals dels dos grans corrents del catolicisme polític que havien assistit perplexos a la proclamació de la República. Els primers, els que venien del tradicionalisme i de l'alfonsisme i van acabar confluint en Acción Española, Maeztu una altre cop, junt amb Eugenio Vegas, José María Pemán, Pedro Sainz Rodríguez, donaven per descomptat que els enemics de la religió i de la pàtria havien anat ocupant tots els llocs des dels quals van aconseguir estendre una opinió pública contrària a l'Església: la propaganda oral i escrita, la premsa i la càtedra van quedar «*en manos enemigas*»; tots els ressorts del poder s'havien lliurat pacíficament als dirigents d'una revolució. Els segons, els accidentalistes que procedien del catolicisme social de principis de segle i de l'Asociación Católica Nacional de Propagandistas, no es distingien ni un bri en aquest aspecte dels monàrquics tradicionalistes: en un manifest signat, entre altres, per José María Gil Robles, José Ibáñez Martín, Ramón Serrano Súñer i José María Valiente, es deia que mentre que el pensament catòlic feia un quart de segle que era absent a Espanya, les forces enemigues, inspirades impiament pel relativisme i l'evolucionisme havien pogut preparar, per mitjà d'una campanya intel·lectual primer i pràctica després, un triomf que es reflectia en el seu domini de les institucions, l'administració, la premsa, la possessió del poder, la universitat, el carrer i el quarter.

Independentment de la seva procedència, els intel·lectuals catòlics estaven convençuts que, després de mig segle d'absència al camp del pensament, l'enemic havia conquerit totes les posicions. Ara bé, si la República, amb el simple fet de la seva proclamació, mostrava als uns i els altres la profunditat del dany causat pels intel·lectuals a la religió i a la pàtria, la seva existència havia de servir d'esperó per despertar del plàcid son en què vivien des dels temps de Cánovas, aquell administrador d'opiacis a l'opinió catòlica. La República, altrament dit, s'havia d'entendre, a la manera d'Àngel Herrera, com a *felix culpa*: com a «dichosa persecució que està levantando esta magnífica reacció catòlica en todo el país», una mena d'assot enviat per Déu amb la doble intenció de castigar els seus per la seva pesera i inhibició i, simultàniament, despertar-los, cridar-los a l'acció per «luchar como valientes cruzados hasta la última trinchera».

Perquè la redempció de la culpa no serà plena fins que els catòlics desperten i passen a l'acció. En aquest punt, de nou, les posicions dels dos principals viviers d'intel·lectuals catòlics dels anys trenta i quaranta no són llunyanes. Els homes d'Acción Española entenen la seva missió com una reconquesta, una croada que restaurarà la gran Espanya dels Reis Catòlics i dels Àustria a partir d'una nova Covadonga. Ningú no s'ha d'espantar per les conseqüències últimes de la crida a l'acció: tal com es plantegen les coses, els catòlics gaudeixen d'un «dret a la rebel·lió». Els homes d'Acción Popular participaven de la mateixa mentalitat i compartien la visió de la tasca pendent com la d'una reconquesta del terreny estúpida deixat a l'enemic. Calia donar publicitat al pensament modern i catòlic, llençar campanyes orals i escrites, lluitar en l'avançada de la contrarevolució; tancar el desolat parèntesi que el pensament ecumènic havia tingut a Espanya des de feia 25 anys. És, d'acord amb el manifest dels seus intel·lectuals, una reconquesta que ha de donar lloc a un renaixement: mots com *guerra, croada, reconquesta* són els que defineixen les propostes d'acció emanades dels cercles intel·lectuals dels dos grans corrents de la política catòlica.

De manera que els catòlics, fossin monàrquics o accidentalistes, compartien alguna cosa més que el diagnòstic d'una situació. Per començar, estaven d'acord que l'enemic havia dominat tot el terreny; que aquest enemic tenia un nom propi, genèric, els intel·lectuals, traïdors i claudicants, com els veia Pemán, o específic, la Institució Lliure d'Ensenyament, càncer que rosegava la universitat, secta que duu a terme una campanya antinacional perquè pretén destruir les idees religioses, niu de maçons i estrangeritzadors, com repetien tots; que el propòsit de l'enemic consistia a *descatolitzar* Espanya; que era urgent despertar i passar a l'acció, presentar batalla en tots els àmbits de la vida pública a fi de reconquerir les posicions perdudes; que, en fi, aquesta acció havia d'organitzar-se a partir de cercles o societats que impulsessin els seus membres a actuar de manera solidària. En tots aquests extrems, no hi ha res que diferenciï el nucli d'intel·lectuals d'Acción Española, Maeztu, Vegas, Goicoechea, Pemán, Pemartín, Sainz Rodríguez, dels que es reuneixen entorn d'Acción Popular. Lluitar en l'avançada de la con-

trarevolució podia ser el propòsit de Ramiro de Maeztu, però no ho era menys de Ramón Serrano Súñer o de José Ibáñez Martín.

I és aquesta decisió de passar organitzadament i col·lectivament a l'ofensiva per conquerir posicions de poder des de les quals imposar la seva política el que diferencia radicalment aquesta manera de ser intel·lectual de totes les precedents. Van lluitar, van conquerir tot el poder amb una guerra pel mig i ho van omplir tot. Com a conseqüència de la «*nutrida emigración*» d'intel·lectuals durant aquella guerra o quan finalitzà, «*en España no quedaron más que los católicos, los que exteriormente pasaban por tales o los que guardaban un prudente silencio sobre la cuestión*», recordava José Luis L. Aranguren escrivint el 1969, quan encara deia *emigrantes* quan parlava dels exiliats. I el mateix Aranguren, dotze anys abans, el 1957, es recreava en la idea que durant un quart de segle Espanya havia assistit a una veritable primavera catòlica. Pràcticament tots els escriptors de la seva generació —la generació que anomena de 1936, la dels que van ser mobilitzats durant la guerra— «*hemos sido católicos*». Catòlics pertot arreu, doncs, però catòlics dividits entre confinats i enardits, o com havia dit abans Dionisio Ridruejo, excloents i comprensius. En la desigual batalla empresa entre els confinats, els reaccionaris, els immobilistes que van veure el seu pitjor enemic en els enardits, en els que subratllaven «*la voluntad de comprensión de los otros*», van sortir perdent els comprensius, que, desallotjats del poder, passaren a interpretar la funció de l'intel·lectual —de l'únic existent aleshores, el catòlic— com la de crític del poder, de tot poder.

En quina mesura, finalment, aquesta figura d'intel·lectual catòlic compromès, que va sortir a l'encontre dels que s'encaminaren cap al marxisme, amb la seva càrrega moralista o ètica, amb la seva pretensió d'erigir-se en consciència col·lectiva, en veu dels sense veu, en crític privilegiat del poder —vingui d'on vingui— ha pesat sobre la presència pública dels intel·lectuals durant la transició i consolidació de la democràcia, és una qüestió oberta: està encara per escriure una història dels intel·lectuals espanyols durant la transició a la democràcia. Però el que sembla clar és que la propensió de l'intel·lectual a entendre la seva funció com a productor de consciència col·lectiva i, per tant, com a font de propostes normatives, més que no com a investigador i intèrpret de fets que interessin al debat públic, ens retorna en gran manera a aquell intel·lectual de la protesta, intel·lectual del fuet i la palmeta, l'aparició del qual Maeztu celebrava quan declinava el segle XIX.

Fent un salt, doncs, per sobre de la transició i la consolidació de la democràcia, apareix una pregunta que no afecta sols el paper exercit pels intel·lectuals a Espanya, sinó que té abast universal: què ha passat amb aquesta criatura, sorgida amb el seu nom propi a les darreries del segle XIX, perquè a les darreries del segle XX s'hagi parlat sense parar del seu silenci, de la fi dels intel·lectuals? Al meu parer, es tracta d'una impressió enganyosa que confon la desaparició de les figures del gran intel·lectual de la protesta, a la manera d'Unamuno; de l'intel·

lectual cap d'una minoria selecta, a la manera d'Ortega, i de l'intel·lectual compromès amb un partit o un Estat, a la manera del company de viatge dels partits comunistes o feixistes, amb la fi de l'espècie. Però una mirada al que s'esdevé avui convenç ràpidament del contrari: si bé aquestes figures d'intel·lectual han fet mutis, els intel·lectuals persisteixen sota altres figures i gaudeixen de bona salut. Com Michel Winock observava en una entrevista recent, si es compara *Le Monde* dels anys 50 amb el d'avui es notarà l'escassetat de les intervencions d'intel·lectuals de llavors i la sobreabundància d'ara. Tots els dies, deia Winock, *Le Monde* ens ofereix professions de fe, protestes argumentades, anàlisis i indignacions que ens arriben de professors, enginyers, metges, funcionaris, com si —i aquesta és la clau de la qüestió— la funció intel·lectual s'hagués democratitzat. Estem, efectivament, davant una espècie de necessitat generalitzada de prendre la paraula de part de molta gent, de vegades desconeguts, a propòsit de les qüestions més variades. En comptes de desaparèixer, els intel·lectuals s'han multiplicat: aquí rau paradoxalment la raó de la seva presumpta mort, de la seva aparent desaparició.

La impressió que ja no hi ha intel·lectuals té relació, sobretot, amb l'expansió sense precedents de la instrucció de massa i l'elevació general del nivell d'educació. D'una banda, ja no hi ha analfabets —encara que hi ha molta gent que no llegeix— i d'altra, el nombre absolut de professionals, planter del qual surten els intel·lectuals, s'ha multiplicat a la mateixa velocitat a què el saber universalista, propi del gran intel·lectual a la manera antiga, ha estat desplaçat pel saber especialitzat. Les universitats espanyoles, que en els temps del «gran intel·lectual» encara enyorat acollien 50.000 estudiants, s'han multiplicat avui fins a rebre'n milió i mig. La població intel·lectual apareix ara molt més diversificada i polivalent, explora lògiques diverses i comporta de forma inevitable la fi dels *maître à penser*: el mestre absolut s'ha esvaït davant aquestes mestries políformes, escrivia Julia Kristeva. A Espanya, com a França i a tot arreu, el model de l'intel·lectual total de tipus sartreà, que parla de tot perquè domina el sentit de la història, desapareix.

No ha estat menys notable per a la redefinició del paper dels intel·lectuals la caiguda del mur de Berlín, la fi del socialisme realment existent i, en conseqüència, la crisi de les ideologies d'esquerra que van encoratjar en els anys quaranta i cinquanta el compromís amb la Unió Soviètica i amb la causa del socialisme. El consegüent descobriment del Gulag, el simultani desprestigi de la vulgata marxista com a ideologia dominant, i l'ofensiva del pensament liberal amb la tercera onada de democratització que va afectar de ple Espanya, va exigir redefinir què és un intel·lectual i què se n'espera. Ja no era possible limitar-se a conrear el pensament de la sospita, el que cerca en l'ocult, per sota de l'aparença de les coses, de la bromera de la política, la raó d'una perversa configuració de la societat. El triomf de la democràcia, la revenja del pensament liberal, l'abandó de paradigmes deterministes, el retorn del subjecte, la crítica de l'antihumanis-

me, la importància de l'esdeveniment: tot va contribuir a la decadència d'un tipus d'intel·lectual que devia la seva excel·lència a saber-se en el fons secret de la història, en el domini del seu sentit per sota de les aparences. Calia repensar els llaços entre democràcia i política; reinventar formes de debat públic; acceptar cert eclecticisme, el pluralisme reconegut d'opinions, la fragilitat de la pròpia posició. Es va produir així, com a primera reacció de perplexitat, l'anomenat «silenci dels intel·lectuals» del qual tant es va parlar durant els anys vuitanta. Prendre nota de la nova i canviant circumstància fou una tasca que va requerir el seu temps: vinguts de veritats absolutes, no va ser senzill substituir el dogmatisme de la ideologia per la incertesa de la recerca.

Per acabar de complicar el panorama, aquest va ser a més el moment en què el món de la comunicació, dominat des dels seus orígens, a pesar de la ràdio, per l'escriptura, va patir un trastorn radical per la invasió del visual. No han faltat veus d'alarma, profetes de la fi d'un món: igual que la imatge substitueix la paraula, l'acte de veure ha suplantat l'acte de discórrer, va sentenciar Sartori. O també: els camps de producció cultural, per la força del visual, estan sotmesos a la coerció estructural del camp periodístic, la qual cosa vol dir que la lògica del mercat actua de manera determinant sobre la borsa de valors intel·lectuals, com lamenta Bourdieu. No són veus qualssevol, però sempre hi ha un punt de sobreactuació en els anuncis apocalíptics, com si la història es produís per començament i tancament d'etapes o de galàxies, com si fóra cert que l'escriptura hagués cedit tot el camp a la imatge i com si estigués provat que la imatge des- trona els líders intermedis d'opinió.

A part d'aquest debat, la veritat és que el mercat de productes culturals s'ha ampliat i que la vida apareix avui saturada de nous objectes sobre la validesa dels quals hi ha opinions molt diverses. La capital cultural en què emergeix el gran intel·lectual ha deixat d'imposar la seva llei de la mateixa manera que l'intel·lectual, si algun cop ho ha estat, avui ja no és el mentor del públic. L'aparició d'institucions per la cultura de masses ha modificat l'estructura de comunicació i mediació: l'acte de creació perd importància en favor de la comercialització, acompanyada d'una gran concentració de poder al vèrtex de vastes organitzacions del mercat cultural, mentre l'intel·lectual continua produint aïlladament. Aquesta transferència implica disponibilitat per part de l'intel·lectual d'acceptar els vincles sobre la naturalesa i el mètode del seu treball imposats per la indústria cultural de massa. I com que la mediatització premia l'intempestiu i el ràpid *turn-over*, sobretot al camp de l'anàlisi social, l'intel·lectual és requerit a produir sentències curtes, titulars, sobre múltiples qüestions i en temps rècord.

El problema no rau únicament en l'ús que els intel·lectuals fan dels mitjans. El problema és que en la cadena de producció el mediador ha adquirit un pes enorme enfront de productor i consumidor. La tasca intel·lectual requereix treball aïllat. Al contrari, la mediació s'ha constituït en immenses empreses de comunicació. És clar que els mediadors necessiten dels productors tant com aquests

d'aquells, però els mediadors estan organitzats i els productors no. Per accedir al públic cal sotmetre's a les regles del mitjà. Per aquesta via directa el mitjà crea el missatge, atès que el que no hi encaixa no existeix com a producte cultural. Així, al costat del creador clàssic, sorgeix l'intel·lectual mediàtic com a pensador del moment, l'instant, la columna, un pensament necessàriament feble, no totalitzador, eventualment contradictori.

Què s'hi pot fer? El compromís en sentit històric és impensable: es va acabar l'intel·lectual inventor de grans relats, creador de mites; ha passat a la història l'intel·lectual que presumia de pertànyer a una avantguarda històrica que obria el camí del futur. Avui seria vergonyós que s'assignés a l'intel·lectual la càrrega de ser consciència de la humanitat i fa de mal veure anar pel món pretenent ser la veu dels qui no tenen veu; això s'ha desgastat. Ben acabades estan aquestes figures d'intel·lectual i no és estrany que la primera temptació, davant el seu mutis, sigui la retirada a la torre d'ivori, a l'especialització. No hi ha en aquesta actitud una abdicació moral: l'extremada especialització que requereixen avui determinats sabers pot dur aquests intel·lectuals-savis a retreure's de pronunciar-se sobre aquells temes en què no se senten particularment competents. No és que renunciïn als seus drets i deures com a ciutadans, ni que no aguaiten de tant en tant aportant la seva signatura o prestant el seu suport a tal o tal causa, sinó que assumeixen la seva responsabilitat en aquest àmbit de la mateixa manera i amb el mateix títol o competència que un agricultor o que un electricista.

A l'extrem oposat a l'intel·lectual savi, que només esporàdicament apareix en l'escena pública amb la seva signatura al peu d'algun manifest o amb alguna intervenció —un article, un debat— en qüestions sobre les quals té una competència específica, se situa l'intel·lectual mediàtic. S'esdevé generalment que s'arroga el paper d'omniscient, com els antics teòlegs, capaços de produir sentències per igual sobre l'avortament i sobre la crisi econòmica. La seva presència és molt notòria a Espanya, a causa de la cruesa de les confrontacions polítiques dels darrers anys, i de la quantitat de tertúlies a què són invitats. El resultat d'aquesta presència és ambigu: d'una banda, la reflexió d'especialistes reconeguts en qüestions polítiques, constitucionals, històriques o morals, eleva el nivell del debat públic especialment en els mitjans de comunicació escrits; d'altra, la notorietat dels mitjans audiovisuals i la pressió dels seus conductors es tradueix en una exigència peremptòria de pronunciar-se en cada moment sobre qualsevol cosa, el que dona lloc a la proliferació de l'assagisme fàcil i a un periodisme del versemblant que fa estralls. Instantaneïtat, fragmentació, omnisciència: el seu millor camp a Espanya, la tertúlia radiofònica i els panells de televisió; el seu resultat imprès, el llibre estacional: usar i tirar.

Caldria explorar, doncs, un camí intermediari entre la retirada i la incorporació complaent als mitjans de comunicació. Consistiria a prendre de l'intel·lectual savi el rigor: és el compromís moral amb les exigències de l'especialització, del saber; però no sols no eludir el debat públic, sinó enriquir-lo en aquells terrenys en

què se sap competent. Com ha escrit Timothy Garton Ash, el paper de l'intel·lectual com a crític d'un govern democràticament elegit no pot equiparar-se al de l'intel·lectual com a líder de l'oposició contra un poder extern i totalitari. Si contra aquest poder, l'intel·lectual ha assumit moltes vegades el paper de lluitador de la resistència i substitut dels polítics, davant aquell no pot fer més que l'exercici d'una funció crítica guiata per la recerca de la veritat. No és una funció heroica, ni tan sols de guia. Avui la presència dels intel·lectuals només té un sentit: alimentar el debat entre ciutadans, enriquir amb la seva reflexió l'esfera del públic en la convicció que només una esfera pública alimentada per la crítica pot ser el suport de la democràcia. Al capdavall, haurà tingut raó Raymond Aron, quan assignava a l'intel·lectual la funció d'un observador crític: aquesta és la seva relació actual amb la política.

En resum, és la consolidació de la democràcia com a marc, o sòl, fora del qual avui és impossible pensar políticament, el que ha transformat la figura de l'intel·lectual, destrossant per una banda el que es presentava com a dipositari de la raó d'un subjecte universal —poble, classe obrera, nació— i guia cap a la utopia —arcadia, home nou, socialisme— i per una altra multiplicant la presència, gens exultant, d'aquest observador crític. Ser observador exigeix situar-se dins del sistema, compartir els seus principis bàsics, els valors que el constitueixen; ser crític significa, sobretot, tenir competències específiques sobre el que es critica, no acceptar per més temps que entre responsabilitat i convicció hi ha un abisme insalvable o, millor, que la convicció es dissol en pur moralisme quan no pot ser realitzada responsablement. Això, com és evident, significa la dissolució de les conviccions absolutes, les que en nom d'un ideal construït en la soledat d'alguna contemplació, en el que es deia «una torre d'ivori», s'oposaven com a model ideal a la misèria de la política. És a dir, significa l'acceptació sense reticències de la democràcia i del poder democràticament exercit. Acceptar, altrament dit, que el marc de presència i actuació de l'intel·lectual —com del periodista o del polític— és la democràcia, aquesta, no qualsevol altra democràcia ideal, que no fóra d'aquest món sinó de l'altre, i en el nom de la qual seria fàcil i obligat rebutjar aquesta per corrupta o per mediocre. La crítica de l'observador no té res a veure amb el rebuig del moralista: l'observador crític parla el llenguatge de la democràcia i formula propostes a partir dels mateixos principis que la constitueixen i sense els quals no és ni tan sols pensable; res a veure amb el moralista que protesta en nom d'una raó universal ni amb el sacerdot que esgrimeix l'ordre natural del que ell, per revelació divina, seria únic dipositari.